

ՀԱՆԴԻՍՍԱՐԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՇԷՆ ՄԱՐԴԿԱՆ

ՄԱՆՈՒԿ ՊԵՅ ԻՇԽԱՆ :

Այս դարուս սկիզբները մեր ազգին անուրջ օտարաց առջեւ կարգե դուրս կերպով մը պայծառացնող Հայկազանց մէկնեղա Միրզայեան¹ Մանուկ Պէյ իշխանը : Բոյոր իր կենացն ու գործողութեանցը մէջ յայտնի կերեւեալն այն ազգային կատարելութիւնները որ զանազան Հայ անձանց վրայ տեսեր են եւրոպացիք :

Մանուկ Պէյին վարուց Պատմութիւնը հրատարակած է ի Վեննա Վ. Հ. Ղեւոնդ վարդապետը Յովնանեան 1852ին. եւ որովհետեւ այն գրութեան զլսաւոր աղբիւրներն եղեր են Օղուլլուկեան Գրիգորին Օսմանեան պատմութիւնը եւ Մսերեան Գրիգոր վարժապետին տուած գրաւոր տեղեկութիւնները, կրնան ընթերցողք այն տետրակը կարդալ երէ աւելի մանր ծանօթութիւններ ուզեն : Մենք հոս այնչափը միայն համառօտեմք՝ որչափն որ հարկաւոր է ի տեղեկութիւն ազգային եւ օտար ընթերցողաց ամսագրոյս :

Միրզայեան Մանուկ Պէյը ծնած էր Բումէլիի Ռուսնուգ քաղաքը 1771ին, կամ ինչպէս այլք կրնամարին՝ 1769ին : Իր հայրը Մարտիրոս Միրզայեան՝ Հայաստանի Կարբի աւանէն եկած էր Բումէլիի Պուրկազ քաղաքը, ուր ամուսնացաւ պատուաւոր հայազգի օրիորդի մը հետ, եւ անկէջ ունեցաւ Մանուկ որդին : Իր ճարտարմտութեամբն ու արդարասէր բնաւորութեամբը քիչ ատենի մէջ նորէն ձեռք ձգեց այն հարստութիւնն որ Հայաստան եղած ատենը՝ Պարսից հարստահարութիւններովը կորսնցուցեր էր. բայց լաւ զիտնալով քէ որդւոյն ձգելու հարստութիւնը երէ առանց ուսման եւ արուեստի ըլլայ՝ կրնայ վնաս բերել անոր քան քէ օգուտ, փոյր ունեցաւ որ Մանուկ պատանին այն ժամանակը կ'արեւի եղածին չափ ուսում սովորի, եւ յետոյ եաշ քաղաքը մեծանուն հայ վաճառականի մը քով դրաւ :

LE PRINCE MANOUK-BEY.

Parmi les hommes qui ont contribué le plus à illustrer le nom arménien au commencement de ce siècle, nous citerons le prince Manouk-Bey Mirzayan¹. On peut dire que tous les faits de sa vie sont empreints de ces qualités nationales qu'un grand nombre d'Européens ont découvertes dans le caractère arménien.

Une notice biographique sur Manouk-Bey a été déjà publiée en arménien moderne à Vienne, par le R. P. Léonce Hovnanian, en 1852. Comme cet auteur dit avoir puisé ces récits dans l'histoire ottomane de Grégoire Ogoulloukian et dans les notes communiquées par M. le professeur Grégoire Msérian, nous engageons nos lecteurs à consulter cette notice pour les détails. Nous nous bornerons ici au petit nombre de faits suffisants pour mettre en relief cette nouvelle figure de notre musée arménien.

Manouk-Bey Mirzayan était né à Roustchouk, ville de Roumélie, en 1771, d'autres disent en 1769. Son père, Mardiros Mirzayan, originaire de Garpi, bourgade de l'Arménie persane, était venu s'établir à Bourgaz, en Roumélie, où il épousa une jeune Arménienne d'une famille très-honorable : Manouk naquit de cette union. Doué d'une intelligence extraordinaire et d'un caractère plein de droiture, Mardiros se trouva en peu de temps possesseur d'une fortune assez considérable, égale à celle qu'il avait perdue par suite des vexations que lui avaient fait éprouver les Persans. Cependant, convaincu que la fortune laissée à son enfant, sans l'instruction ou sans une profession quelconque, loin de lui profiter pourrait lui nuire, il eut soin que le jeune Manouk fût élevé aussi bien que le permettait alors l'état des connaissances chez les Arméniens; il le

¹ Միրզա բառը պարսկերէն է՝ *էմիրզադէ* բառէն համառօտուած, որ *աղնուական* կամ *իշխան* կրնշանակի : Շատ հաւանական է որ Մանուկ Պէյին նախնիքն ալ Հայոց հին աղնուական նախարարութեանց մէկէն իջած ըլլան :

¹ Le mot *mirza* en persan (contracté du composé *émir-zadé*) signifie *noble, fils de prince*. Il est à présumer que les ancêtres de Manouk descendaient d'une des familles *princières* de l'Arménie.

Մանուկը չորս տարի հոն կենային ետեւ, վաճառականութիւնը սովորած, իր տիրոջը սիրելի, բաւական ստրկի տէր ու մոլորակներէն լեզուին հմտացած ըլլալով՝ դարձաւ Ռուսնուզ, հօրը օգնական եղաւ, այլ եւ այլ ճամբորդութիւններով բնական տաղանդը աւելցուց, Սւետ անունով պատուաւոր հայու մը փեսայացաւ, ու քիչ ժամանակի մէջ Ռուսնուզ քաղաքին ամենէն մեծ ու հարուստ վաճառականն եղաւ : Կերպարանքին փառաւոր գեղեցկութիւնն ու ամեն շարժմանցը վայելուչ եւ եռանդուն ծանրութիւնը՝ յայտնի կը վկայէին մտքին վսեմութեանն ու խորագիտութեանը, որով քէ ազգայնոց եւ քէ օտարաց պատկառելի էր եւ սիրելի : Գլխաւոր կատարելութիւնն էր բնական քաջասրտութիւն մը . միանգամայն առատաձեռն էր ու աղքատասէր, պերճախօս եւ զգուշաւոր, եւ ամեն բանի մէջ առ Ստոուած ապաւինելով՝ արդարութեան ճամբէն ոչ երբեք կըխտաորէր :

Այս կատարելութիւններովը մեծ պատիւ ունեցաւ Ռուսնուզի փաշային առջեւ որ էր առաջ Թրսէնիկլի օղլուն եւ յետոյ Ալեմտար (կամ Պաշրազտար) Մուսղաֆա փաշան, երկուքն ալ խրոխտ ու խորագետ մարդիկ : Մանուկը անոնց գլխաւոր վաճառական, սեղանաւոր ու խորհրդականն եղաւ . եւ նախանձոտաց իրեն դեմ լարած որոգայքներէն արիւրեամբն ու խոհեմութեամբը կըցաւ մինչեւ վերջը ազատ մնալ :

Մուսղաֆա փաշան Մանուկին արդիւնքը վարձատրել ուզելով՝ օսմանեան դռնէն Պէյութեան պատիւն ընդունեցաւ անոր, որ այն ատենները հիմակուրնէ ալ աւելի անսովոր աստիճան մըն էր՝ քրիստոնէից տրուելու, եւ անկեց աւելի բարձր պատիւ չէր տրուեր անոնց մինչեւ այս տարուանս կայսերական հրովարտակին հրատարակումը՝ որով այսուհետեւ քրիստոնեայք ալ Տաճկաց հաւասար կարող պիտի ըլլան ամեն պաշտօնի եւ աստիճանի հասնելու :

Հիմակուան Օսմանեան Պատմութեան հմուտ եղողները գիտեն անշուշտ քէ Ալեմտար Մուսղաֆա փաշան ինչեք լըրաւ Սուլթան Ալիմիին բազաւորութենէ ձգուած ու սպաննուած ատեններն

plaça ensuite chez un de ses compatriotes, riche négociant d'Yassy.

Pendant les quatre ans que Manouk habita la capitale de la Moldavie, il apprit le commerce et en même temps la langue valaque, et sut se concilier l'affection de son maître; il gagna une petite fortune, et ensuite, retourné à Roustchouk, devint le soutien de son père; il perfectionna son éducation par plusieurs voyages, et épousa la fille d'un riche Arménien nommé Aved; et, au bout de quelques années, il passait déjà pour le plus grand et le plus riche négociant de Roustchouk. Sa beauté mâle et imposante, ses manières agréables et en même temps sérieuses, manifestaient la supériorité de son intelligence et la pénétration de son esprit; ainsi il ne tarda pas de s'attirer l'estime et l'affection de ses compatriotes ainsi que des étrangers. Une intrépidité inébranlable formait le fond de son caractère; il était en même temps plein de générosité et de charité sans bornes pour les pauvres. Quoique possédant une extrême facilité d'élocution, il était naturellement très-réservé, et sa confiance absolue en la Providence le poussait à suivre constamment la voie de la justice et de l'équité.

C'est à cause de ces qualités qu'il a joui de la plus grande estime auprès du pacha de Roustchouk, qui était d'abord Tersénikli-Oglou, et ensuite le fameux Moustapha-Alemdar (ou Bairakdar), tous les deux hommes féroces et excessivement rusés. Manouk, devenu leur principal fournisseur, banquier et conseiller, se trouva exposé à toutes les intrigues de la jalousie; mais, grâce à son courage et à sa prudence, il sut conjurer tous les dangers que sa haute position lui avait attirés.

Moustapha-Pacha, voulant récompenser le dévouement de Manouk, obtint pour lui, de la part de son gouvernement, la dignité de bey, titre qui, à cette époque, était donné plus rarement encore qu'à présent aux sujets chrétiens, et qui était le plus haut grade auquel pussent aspirer les rayas avant la proclamation du dernier hâtti-humayoun, en vertu duquel tous les chrétiens se trouvent capables de parvenir aux plus hautes dignités de l'empire.

Ceux qui ont quelque connaissance de l'histoire moderne de l'empire ottoman, savent peut-être quel rôle considérable remplit Moustapha-Pacha lors de la destitution et de la mort tragique du sul-

ու Սուլդան Մանուտին բազաւորած օրերը : Մանուկ Պէյը զնաց անոր ետեւէն Կոստանդնուպօլիս, եւ տեսնելով որ յաջողութիւնն ու վեզիրութիւնը չափազանց յանձնապատասխանութիւն մը տուեր են Մուսաֆային, որով ենիչերիներուն սպառնալիքները կարհամարհէ ու իր բարեկամաց խոր-

tan Sélim III; et aux débuts *des premiers jours* du règne de Mahmoud II, Manouk-Bey alla rejoindre Moustapha à Constantinople. Il vit avec peine que le succès et la dignité de grand-vizir avaient rendu cet homme jadis populaire tellement présomptueux, que non-seulement il bravait les menaces des ja-

Մանուկ Պէյ Իշխան :

հրդիւն չուգեր անսալ եւ հրաժարիլ այն վտանգաւոր պաշտօնէն, տրամուրեամբ մեկդիլ քաջուեցաւ :

Ոտք ելան ենիչերիները նոյեմբեր ամսոյն մէջ, 1808ին, վեզիրին տանը կրակ տուին այրեցին, ինքն ալ տեսնելով որ քշեամբներուն ձեռքը

nissaires, mais qu'il rejetait les conseils de ses amis intimes qui l'engageaient à se démettre volontairement de ces périlleuses fonctions; et il se retira plein de chagrin.

Les janissaires se soulevèrent en effet, et mirent le feu au palais du grand-vizir, qui, de peur d'être massacré par ses ennemis, fit éclater la mine pra-

պիտի խնայ՝ բոլրեկցուց իր կեցած աշտարակին ականն ու շենքին փառակներուն մէջ բաղունցաւ : Ննիշերիները զիտնայով քէ Մուսղաֆա փաշային մեծ բարեկամ ու խորհրդական ճանչցուած է Մանուկ Պէյը, յարձրեցան տանը վրայ, բայց անկիայ առաջուց գուշակելով զկիտն գալիքը՝ ծպտեալ հագուստով ելաւ քաղաքէն ու զնաց Ռուսնուգ. հոն ալ ինքզինքը յապահովի չտեսնելով՝ Պուքրէշ քաղաքը քաշուեցաւ ընտանեօրն ու հարստութեան մէկ մասովը :

Մինչդեռ Մանուկ Պէյ իր երկիրները մշակել տալու աշխատանքին զբաղած էր հանդարտութեամբ, եւ ամենուն սիրելի ու յարգի էր իր կատարելութիւններովը, Ռուսք եւ Օսմանեանք որ իրենք չորս տարիէ ի վեր պատերազմ ունէին իրարու դէմ ու հաշտութիւն կուգէին ընել՝ առանց պայմաններուն վրայ միաբանելու, Մանուկ Պէյն ընտրեցին մէջերէն իրաւարար՝ իբրեւ արդարակորով ու խորագետ մարդ, եւ անոր խորհրդովը հաստատեցին Պուքրէշի դաշնադրութիւնը : Ասով Մանուկ Պէյին անունը երկու տերութեանց առջեւ ալ շատ մեծցաւ, եւ Ռուսաց կայսրը սրբոյն Վլատիմիրի ասպետութեան կարգը տուաւ անոր : Բայց իր բշխամեաց չարախօսութիւններէն չազատեցաւ, որ կերպով մը կասկածելի ըրին զինքը Օսմանեան տերութեան առջեւ՝ իբրեւ Ռուսոյ կուսակից : Այս տեսնելով Մանուկ Պէյը, հարկ համարեցաւ Տաճկաստանէն դուրս ելլել. բայց չուզելով որ բշխամեաներուն զրպարտութիւնը իրաւ հանածի պէս երեւնայ, Ռուսաստան չզնաց առջի չեւրան, այլ անցաւ Աւստրիոյ Թրանսիլվանիա նահանգին Պրաշով (Քրոնշթատ) քաղաքը 1815ին, եւ յաջորդ տարին Ռուսաց կայսեր պաշտպանութեամբը նաեւ իր ընտանիքը քովը բերաւ :

Ուլանի երկրին մէջ քեպետ շատ մանր պատմութիւններ կը պատմուին մինչեւ հիմա Մանուկ Պէյին քաջասրտութեանը եւ ուրիշ կատարելութեանցը վրայ, բայց մենք մէկը միայն յիշատակենք հոս՝ գաղղիարէն գրուածքէ մը առնելով որ հրատարակուած է ի Փարիզ 1846ին ¹.

¹ Այն գրուածքին անունն է « *Քէրուշա, ճանապարհորդութիւն ի Մոլդաւիա եւ ի Վլախա, Ստանիսլաւի Պէյանմէ. երկհատոր* : » — Հիմնական եւրոպացի ճանապարհորդաց ոճովը շարադրուած ըլլալով, քեպետ եւ հարեանցի գրութիւն մըն է, բայց մեքը այն երկիրներուն բնակչացն ու անոնց սովորութիւններուն վրայ հետաքրքրական տեղեկութիւններ պակաս

tiquée sous la tour où il s'était réfugié, et s'ensevelit sous les décombres. Manouk-Bey étant connu comme l'ami dévoué et le conseiller de Baërakdar, les janissaires se portèrent de là à sa demeure; mais Manouk, prévenu à temps, se déguisa, et, quittant furtivement Constantinople, se rendit à Roustchouk; de là, pour plus de sûreté, il se retira avec les siens et une partie de sa fortune à Bucharest.

Depuis cette époque, Manouk-Bey s'occupa exclusivement de la culture de ses terres, jouissant d'une tranquillité parfaite et de l'estime générale. Cependant la guerre qui avait éclaté depuis trois ou quatre ans entre la Russie et la Turquie, semblait devoir encore se prolonger par suite de l'impossibilité de s'entendre, de part et d'autre, sur les conditions de la paix. Les deux gouvernements se décidèrent enfin à recourir à l'arbitrage de Manouk-Bey, comme à celui d'un homme d'une droiture exemplaire et d'une rare sagacité; c'est d'après ses conseils que le traité de Bucharest fut conclu. Depuis lors la réputation de Manouk-Bey s'accrut auprès des deux gouvernements, et l'empereur de Russie lui conféra l'ordre de Saint-Vladimir. Cependant ses ennemis ne manquèrent pas l'occasion de le rendre suspect au gouvernement ottoman, le représentant comme partisan de la Russie. C'est alors que Manouk-Bey prit définitivement le parti de quitter le territoire ottoman; mais, afin de ne point légitimer en quelque sorte les calomnies de ses détracteurs, au lieu de se réfugier en Russie, il se retira à Kronstadt, ville de Transylvanie, en 1813, et il réussit, par la protection du gouvernement russe, à y faire venir sa famille l'année suivante.

Parmi une foule d'anecdotes qu'on rapporte encore en Valachie, au sujet du courage et des autres qualités de Manouk-Bey, nous citerons ici la suivante, tirée d'un ouvrage français publié à Paris en 1846 ¹.

¹ C'est l'ouvrage intitulé *Le Kéroutza, voyage en Moldo-Valachie*, par Stanislas Bellanger, 2 vol. in-8°. — Ecrit dans un style propre aux touristes de notre siècle, cet ouvrage, sans être sérieux, renferme un grand nombre de renseignements curieux sur les habitants et les mœurs du pays qu'il a parcouru. Tout ce qu'il dit relativement à Manouk-Bey, surtout

« Եղերական դիպուած մը պատահեցաւ անոր
« Թրանսիլվանիա անցած ժամանակը : Մանուկ
« իր կարգէ դուրս քաջութեամբն ու աներկիւ-
« դութեամբը այն մարդիկներէն մէկն է որ վախ
« ըսածդ ամենեւին իրենց համար չէ :

« Հազիւ քէ հինգ վայրկեան եղեր էր որ հասեր
« էր Կարմիր Աշտարակ ըսուած հանգոյցը, եւ
« քարի մը վրայնստած ծուխ կըխըմէր, սպասելով
« որ մաքսաւորներն իր կարասին աչքէ անցը-
« նեն. մէյմըն ալ յանկարծ գետակ մը եկաւ, որ
« անշուշտ իրեն համար էր, ու ձեռքէն ծխաքաշը
« առաւ տարաւ : Չարմացաւ Մանուկը, բայց
« ամենեւին չվախցաւ. գնաց ուրիշ ծխաքաշ մը
« բերաւ, ու նոյն տեղը դարձաւ նորէն : Նստաւ
« ջնստաւ, ուրիշ գետակ մըն ալ եկաւ ուժով մը
« զարկաւ դաշնակին որ գրպանէն դուրս ելած
« էր : Այն ատեն գլուխը վերուց որ նայի քէ ուս-
« կից կուգան գետակները. տեսնէ որ երկու Տա-
« ճիկ են անոնք նետողները, որ երկու հարիւր
« մղոնիջափ տեղ բուփէ բուփ ետեւէն իյնալով,
« երբոր տեսնէ են որ Թրանսիլվանիոյ երկիրը
« անցաւ ազատեցաւ ձեռքերէնէ, եւ յոյս ջմնաց
« որ վաստակին այն վարձն որ խոստացուած էր
« զինքը մեռած կամ ողջ բռնողին ու Կոստանդ-
« նուպօլիս տանողին, վագեր ելեր էին Աւստրիա-
« կան պահպանարանին քովի լեռանը վրայ որ
« անկէց զարնեն սպաննեն զինքը :

« Մանուկ առանց իր կեցած տեղը փոխելու
« Կոշտ մարդիկ, ըսաւ ինքնիրեն. ցուցնենք
« անոնց՝ ինչպէս կիշեցնեն մարդը : »

« Շուտ մը Հալեպի արծաքապատ հրացանը
« ձեռք առաւ որ միշտ հետը կըքալցընէր ճամ-
« բորդութեան ատեն, լեցուց ու շտկեց Տաճկընէ-
« բուն վրայ : Անոնց մէկը ի մահ վիրաւորուեցաւ,
« մէկալը առանց սպասելու որ Մանուկին սոս-
« կալի քաջութեան ուրիշ մէկ փորձն ալ տեսնէ՝
« շուտ մը ձգեց հեռացաւ անկէց : »

« Թէպէտ եւ Մանուկ Պէյը Աւստրիոյ մէջ ալ ամեն
« պատիւ ու հանգստութիւն կրնար գտնել, բայց իր
« ազգասէր սրտովը մտածեց որ աւելի մեծ օգուտ
« պիտի ընէ ազգին քէ որ Ռուսիոյ Պեսարապիա

« Une aventure tragique signala son arrivée en
« ce pays. Manouk, d'un courage et d'une intrépi-
« dité extraordinaires, est un de ces hommes pour
« qui la peur est un vain mot, une expression vide
« de sens.

« Arrivé depuis cinq minutes au poste de la
« Tour-Rouge, il fumait, assis tranquillement
« sur une pierre, en attendant que l'on eût visité
« ses effets, quand une balle évidemment dirigée
« contre lui emporta sa pipe. Surpris, mais non
« effrayé, Manouk va chercher une autre pipe et
« revient se placer au même endroit. Il y était à
« peine, qu'une seconde balle atteint rudement un
« poignard qui sortait de l'une de ses poches. Cette
« fois il lève la tête afin de s'assurer d'où lui peu-
« vent venir ces deux coups. Ils venaient de deux
« Turcs qui l'avaient inutilement traqué de buis-
« son en buisson, pendant l'espace de quatre-
« vingts lieues. Exaspérés, n'ayant pas le droit de
« le relancer jusque sur le territoire transylvanien,
« de voir qu'il leur échappait et qu'en fuyant il
« leur enlevait l'espoir de toucher la somme pro-
« mise à ceux qui l'amèneraient mort ou vif à
« Constantinople, ils étaient accourus, pour le tuer,
« sur les hauteurs au fond desquelles se trouve la
« grande cour du poste autrichien.

« *Gochd!* murmura Manouk, sans changer de
« posture : *tzetzenenk anonz intchbès guitchétzenen*
« *marte*, (Les maladroits! montrons-leur comment
« on descend un homme.)

« Et aussitôt, s'emparant d'une petite carabine
« d'Alep, coquettement montée en argent, qui ne
« le quittait jamais en voyage, il l'arma et l'étendit
« dans la direction des Turcs. L'un d'eux tomba
« frappé mortellement. Quant à l'autre, ne vou-
« lant pas d'autre preuve de la redoutable adresse
« de Manouk, il s'éloigna lestement. »

Manouk-Bey était sûr de pouvoir vivre même en
Autriche très-honorablement et dans une sécurité
complète; mais, entraîné par ses sentiments pa-
triotiques, il pensa qu'il pourrait faire beaucoup de

չեն : Իսկ ինչ որ Մանուկ Պէյին եւ կամ անոր Փաքիզ երբապէս
ու ետքը բռնաւորութեամբ մեռնելուն վրայ կըսէ՝ բոլորովին
չինձու բաներ են, կամ քէ այն կողմերու բնակչաց առասպել-
ներուն միամտաբար հաստատով գրուած :

et principalement au sujet de son voyage à Paris, et de sa fin
tragique par le poison, est une pure fiction, ou plutôt une
relation trop fidèle des causeries toujours pleines du merveil-
leux des populations semi-orientales de la Turquie d'Europe.

գաւառին մէջ հաստատե իր բնակութիւնը, հոն քաղաք մը հիմնէ Հայոց համար, ու հին ծանօթից եւ բարեկամացը հետ պատուաւոր ու անխռով կեանք մը անցընէ :

Այն առնենք Վեննայի արքայաժողովը բացուելու ըլլալով, Մանուկ Պէյն ալ հոն գնաց, ու իր մեծութեան ու համբաւին համեմատ պատիւ գտաւ ամենէն : Տեսնուեցաւ նաեւ Ռուսաց Աղեքսանդր կայսեր հետ (1814ին) եւ անկեց ընդունեցաւ 'Ներգործական խորհրդական պետութեան ըսուելու պատուանունը : Երկրորդ անգամ տեսնուելուն՝ առաջարկեց կայսեր իր ազգասիրական խորհուրդը, եւ անոր հաճութիւնն առաւ՝ շատ մը արտօնութիւններով հանդերձ :

Դարձաւ այնուհետեւ 'Քրոնշթատ, անկեց անցաւ Պեսարապիա, իր դիտաւորութեանը յարմար տեղ մը որոշեց հոն՝ Փրուք ու Դանուբ գետերուն մէջտեղը, եւ 1816ին Փերբպուրկ գնաց որ խորհրդոյն գործադրութեանը ձեռք գտնէ : Թէ կայսերական պալատէն եւ թէ տերութեան ուրիշ մեծամեծներէն սեր եւ մեծարանք ու փափաքանացը շուտով կատարուելուն խոստմունքներ ընդունելով, դարձաւ Պեսարապիա, եւ մինչեւ նոր քաղաքին շինութեան առնելը հասնի՝ բնակութիւնը հաստատեց իր սեպհական կայուածին մէջ, այսինքն Հնչեշտ գեղը՝ որ քիչ առնենէն շենցաւ ու գեղեցիկ գիւղաքաղաք մը դարձաւ :

Մինչդեռ օրէ օր կը սպասէր Մանուկ Պէյն որ Փերբպուրկէն վերջի որոշ հրամանը գալ նոր քաղաքին շինութեանը համար, զիր առաւ անկեց որ այն գործողութիւնը Պեսարապիոյ կուսակալ Պահմէթեվ իշխանին յանձնուած է, անոր հետ պիտի խօսի :

Այն կուսակալը Պէնինկէն սպարապետին հետ գնաց Մանուկ Պէյին տունը 1817ին, յունիսի 20ին, հետերնին ալ շատ մը զինուորական մեծամեծներ, այնպէս որ Պէյին ընդարձակ սպարանքը հիւրերուն բազմութեանը չբաւելով՝ հարկ եղաւ բալկին մէջ վրաններ կանգնել : Բայց այն պատրաստութեան, այն հանդիսին ու յոյսերուն Հնչեշտի մէջ ծագած օրը դառն տրտմութեան օր պիտի ըլլայ եղեր մեր փառաւոր իշխանին, եւ իր ընտանեացն ու ազգակցացը, Մանուկ Պէյին պատուաւոր կենացը վերջին օրն ըլլալով :

Պէնինկէն սպարապետը փափաք մը ցուցուցեր էր Մանուկ Պէյին ընտիր ընտիր ձիերը տեսնելու : Ախոռապետը անոնցմէ երկուքը առաջ քաշեց ու վրանին հեծնալով սկսաւ խաղցընել.

bien à ses coreligionnaires s'il allait se fixer en Bessarabie, y bâtir une ville arménienne, et y vivre en repos, entouré de ses amis et de ses anciennes connaissances.

Le congrès de Vienne étant près de s'ouvrir, Manouk-Bey se rendit dans cette capitale, et trouva partout l'accueil et les honneurs dus à sa grande réputation. Il s'est présenté (en 1814) à l'empereur Alexandre, qui lui conféra le titre de conseiller d'État actuel. Dans une seconde entrevue avec le monarque, Manouk-Bey lui exposa son projet patriotique, qui obtint l'approbation de l'empereur, dont il reçut la promesse formelle de plusieurs privilèges.

De retour à Kronstadt, Manouk-Bey s'empessa de passer en Bessarabie; il y choisit un endroit convenable à son projet, et situé entre le Pruth et le Danube; de là il partit pour Saint-Petersbourg, afin d'obtenir l'ordre définitif pour mettre son projet à exécution. L'accueil qu'il reçut à la cour et de tous les grands dignitaires de l'empire lui fit concevoir les plus heureuses espérances pour la réalisation de son projet. De retour en Bessarabie, il s'établit dans ses propriétés de Hentchesti, village qui depuis lors prit un grand développement et devint une bourgade assez considérable.

Manouk-Bey, pressé d'obtenir de Saint-Petersbourg l'autorisation d'entreprendre la construction de la nouvelle ville, reçut enfin une lettre annonçant que cette affaire était confiée au prince Bakhmétéff, gouverneur de la Bessarabie, et que c'était avec lui qu'il devait désormais s'entendre.

Le 20 juin (2 juillet) 1817, le gouverneur accompagna le général en chef Benninxen au château de Manouk-Bey, avec un nombreux état-major, et quoique le local fût très-vaste, il fallut dresser des tentes au milieu de la cour. Mais ce jour, qui paraissait commencer sous des auspices si favorables et avec des espérances si bien fondées, fut un jour fatal pour notre glorieux prince, pour sa famille et pour ses compatriotes; car il fut le dernier de la vie si bien remplie de Manouk-Bey.

Le général Benninxen avait exprimé le désir de voir les beaux chevaux arabes de Manouk-Bey. Celui-ci ordonna à son palefrenier d'en amener deux, et de les faire caracoler. Écuyer d'une rare habileté,

բայց Մանուկ Պէյ որ շատ քաջամարտ էր հեծելութեան՝ նեղացաւ աստուապետին անհմտութեանը վրայ. իջեցուց զանիկայ, ինքը նետուեցաւ ձիերէն մէկուն վրայ ու այնպէս ճարտարութեամբ զանազան դարձուածքներ ընել տուաւ որ բոլոր հանդիսատեսները զարմացան մնացին : Սակայն ինքը յանկարծակի ձին կայնեցուց, եւ սաստիկ հեւալով՝ հագիւ կրցաւ մօտ եղած սանդուխի մը աստիճաններուն կրթրնիլ : Շփոթեցան քովիները, բժիշկներ բերելու մարդիկ յուղարկեցին, ձեռքերէն եկած օգնութիւններն ըրին, բայց ճար չեղաւ, ցաւը երբաւով սաստկացաւ. եւ սրտին երակը պատռած՝ ըլլալով՝ այն գիշերը հոգին աւանդեց : Երբորդ օրը մարմինը մեծ հանդիսով Քիշինեմ (Քիշնով) քաղաքը տարին ու փառաւոր յուղարկաւորութեամբ Հայոց եկեղեցոյն գաւթին մէջ քաղեցին :

Քառասունըվեց կամ քառասուն եւ ութ տարեկան էր Մանուկ Պէյը երբոր վախճանեցաւ, եւ վեց զաւակ բողոց, երկուքը մանչ եւ չորսը աղջիկ : Անդրանիկ որդին Մուրատ Մանուկ Պէյ Հնչեշտ կըրնակի հայրենական կայուածին մէջ, եւ որդւոց տէր է. երկրորդը Գրիգոր Մանուկ Պէյ առաջ Ռուսաց կայսերական պահանորդաց գնդապետ էր, եւ հիմա հրաժարած է ու Փարիզ կըրնակի ամենայն պատուով : Իսկ աղջիկներէն երկուքը վախճանած են, եւ մեկը ամուսնացած է Լազարեանց վսեմափայլ Խաչատուր Աղային հետ. որով եւ Ռուսաստանի Հայոց այս երկու մեծամեծ ազգատոհմներուն խնամութիւնը ոչ սակաւ բարեաց պատճառ եղած է եւ պիտի ըլլայ անշուշտ մեր ազգին :

Manouk-Bey ne put retenir l'expression de son mécontentement pour la maladresse du palefrenier ; il le fit descendre, s'élança lui-même sur un des chevaux, et le fit caracoler avec tant d'adresse, que tous les assistants en furent émerveillés. Tout à coup il arrête son cheval, il en descend, et, tout essoufflé, il ne se traîne qu'avec peine jusqu'aux marches d'un escalier voisin, où il vient s'appuyer. On peut se figurer la confusion et l'émoi que cet accident jeta soudainement au milieu de la joyeuse réunion. On s'empresse de mander les médecins, de donner au prince défaillant tous les soins qu'exigeait sa position alarmante ; mais ce fut en vain ; le mal empira : un des vaisseaux du cœur s'était rompu, et il succomba dans la même nuit au milieu des plus vifs regrets des assistants et des plus déchirantes lamentations des siens. Son corps fut transporté le troisième jour, avec une pompe extraordinaire, à Kichinef, et déposé dans la cour de l'église arménienne.

Manouk-Bey comptait alors quarante-six ou quarante-huit ans. Il laissait six enfants, dont deux garçons et quatre filles. L'aîné de ses fils, Mourad Manouk-Bey, habite Hentchesti, sa propriété patrimoniale, et il a plusieurs enfants. Le second fils, Grégoire Manouk-Bey, après avoir servi en Russie dans la garde impériale, se retira à Paris, où il vit honorablement. Deux des filles de Manouk-Bey sont déjà mortes, et l'une, dame très-distinguée par les rares qualités de son cœur et de son esprit, est l'épouse de S. Exc. Christophe, comte de Lazareff. Ainsi, ces deux grandes familles arméniennes de Russie forment une alliance qui, depuis, a doublé le bien qu'elles répandent sur les établissements publics et particuliers de leurs compatriotes de Russie et de l'étranger.